

УДК 94(410+497.11)''1914/18''

СЕРБІЯ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**Артем ГРАЧОВ**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
кафедра всесвітньої історії
вул. Огієнка, 61, 32301, Кам'янець-Подільський, Україна
e-mail: grachov2195@gmail.com
DOI: 10.15330/gal.35.51-69
ORCID: 0000-0001-9114-8067
RESEARCHER ID ABL-9319-2022*

Іван БОРОВЕЦЬ

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
кафедра всесвітньої історії
вул. Огієнка, 61, 32301, Кам'янець-Подільський, Україна
e-mail: borovets.ivan@kpmu.edu.ua
DOI: 10.15330/gal.35.51-69
ORCID: 0000-0001-7132-9901
RESEARCHER ID AGV-8689-2022*

В статті розкрито місце та роль Сербії у зовнішній політиці Великої Британії в роки Першої світової війни. Автор зосередив увагу на британо-сербських відносинах та низці питань, недостатньо висвітлених в історіографії: значенні Сербії в діяльності Foreign Office на Балканах, проблемах залучення Болгарії та Греції до Антанти, територіальних суперечках довкола Македонії, зовнішньополітичному аспекті Дарданельської операції. Окреслено зміну поглядів Лондона на Сербію впродовж війни. Встановлено, що 1914 р. характеризувався скептичним ставленням як лондонських дипломатів, так і британського суспільства до Сербії. Для діяльності Foreign Office у 1915 р. була властива підвищена увага до справ у Сербії, з огляду на загострення дипломатичної боротьби в регіоні. Значення Сербії для Лондона після 1915 р. і до завершення війни суттєво змінилось через окупацію країни. У статті проаналізовано фатальні помилки Антанти, що призвели до сербської катастрофи осені 1915 р. Результати дослідження корисні для оцінки сучасної військово-політичної ситуації довкола України, у зв'язку з подібністю протистояння Сербії та України переважаним силам Центральних держав та Російської Федерації відповідно. Деякі паралелі помітні в організації іноземної допомоги для Сербії 1914 р. та України 2022 р.

***Ключові слова:** Велика Британія, Сербія, Foreign Office, Перша світова війна, зовнішня політика, міжнародні відносини, дипломатія.*

Роль та значення Сербії в зовнішній політиці Великої Британії в роки Першої світової війни важливі для дослідження з низки причин. Це, по-перше, цінність уроків заплутаних дипломатичних перипетій щодо Сербії та регіону. По-друге, схожість ситуації сьогоденної російсько-української війни із наступом чисельно та технічно переважаючих сил Австро-Угорщини на Сербію в 1914 р., важливість західної допомоги для тогочасної Сербії та сучасної України. По-третє, в останні роки відбулося значне зближення України та Великої Британії, а тому вивчення методів й історичних традицій британської дипломатії є корисним задля подальшої оптимізації українсько-британських взаємин.

Джерельну базу дослідження складають документи Національного архіву Великої Британії (The National Archives, TNA), а також мемуари безпосередніх учасників подій. В архівних документах TNA найбільшою мірою представлено роль Сербії в дипломатичній боротьбі на Балканах у 1915 р. а також згадані інтереси Британії до Сербії на завершальному етапі війни. Діяльність Foreign Office (британського зовнішньополітичного відомства) відображена також в документах збірника "Міжнародні відносини в епоху імперіалізму", однак тільки в межах

1914–16 рр. Мемуари, представлені спогадами Д. Ллойд-Джорджа, Т. фон Бетман-Гольвега, О. Савінського, Ф. Берті, Р. Пуанкаре значною мірою доповнюють картину початкового періоду війни та проблеми сербсько-болгарських та сербсько-грецьких відносин, пошуків сербсько-болгарського компромісу влітку 1915 р.

Серед відомих нам наукових праць власне британо-сербським взаєминам присвячені лише роботи сербського історика С. Марковича. Переважна більшість історіографічних праць розкривають значення Сербії для Foreign Office через призму супутніх дипломатичних та військових проблем на Балканах. Серед них дослідження Б.-Г. Ліддел-Гарта (В. Н. Liddell Hart), С. Дуггана (S. P. Duggan), Дж. Еббота (G. F. Abbot), Дж. Перкінса (J. A. Perkins), В. Готтліба (W. W. Gottlieb), К. Роббінса (K. Robbins), О. Агансон, А. Зайончковського.

В радянській історіографії простежуються негативні оцінки курсу Foreign Office щодо Сербії. Так, в роботі радянського військового історика А. Зайончковського знаходимо твердження, що Лондон не дозволив сербській армії завдати превентивного удару по Болгарії, прирікши таким чином Сербію на поразку¹. З цим твердженням важко погодитися. На наш погляд, завданням Foreign Office були маневри між Сербією та Болгарією й прагнення залишити Белград у ролі сторони, що захищається. Лише в такому разі міг вступити в дію casus foederis греко-сербського оборонного договору 1913 р. Більше того, в Лондоні впродовж 1915 р. розраховували досягнути союзу також із Болгарією.

Більшість західних дослідників сходяться на тому, що Союзники, зокрема Британія, мали змогу врятувати Сербію, і натомість тільки згаяли час. Британський військовий кореспондент та письменник Дж. Ф. Ебботт вважав, що загроза, яка нависла над Сербією у 1915 р., ні для кого не була таємницею. Відтак, слід було діяти рішуче, узгодити політику держав Антанти, а також забезпечити військову експедицію потрібної чисельності, насамперед в момент, коли грецька сторона була готова до співпраці².

В сучасній українській історіографії цілком відсутні спеціалізовані дослідження з піднятої проблеми, що робить необхідним розкрити ключові її аспекти в українському ракурсі оцінок та інтерпретацій.

Завданнями статті є з'ясувати роль Сербії в зовнішній політиці Великої Британії у північно-східному Середземномор'ї в роки Першої світової війни та простежити місце сербського чинника у діяльності Foreign Office.

Напередодні та на початку Першої світової війни ставлення лондонського керівництва та британської громадськості до Сербії було прохолодним та скептичним. Демонстрації сербів та хорватів Австро-Угорщини в 1912 р. за возз'єднання зі своїми одноплемінниками по інший бік кордону у вищих колах Великої Британії сприймали як щось сумнівне та незрозуміле³. Через великодержавницькі плани Белграду, збільшення території Сербії в результаті Балканських війн та агресивну політику стосовно населення інкорпорованих земель⁴, у Foreign Office вважали агресивні наміри Габсбурзької монархії щодо Сербії цілком обґрунтованими⁵. Сербія в очах британців була загадковою країною, де постійно вбивають монархів⁶, а югославське питання, що напередодні війни стало предметом інтересів сербських, хорватських та словенських інтелектуалів⁷, залишалось невідомим для спільноти Туманного Альбіону⁸. Навіть

¹ Зайончковский А. М. Первая мировая война. Санкт-Петербург : ООО "Издательство "Полигон", 2002. С. 455.

² Abbott G. F. Greece And The Allies, 1914–1922. London : Methuen & Co. Ltd., 1922. P. 67.

³ Aganson O. The balkan curse: Austria-hungary's policy in the view of the entente powers on the eve of World War I. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi = The Journal for South-Eastern European Studies*, Vol. 31, no. 1. P. 53.

⁴ Duggan Stephen P. Balkan Diplomacy I. *Political Science Quarterly*. 1917. March. Vol. 32. № 1. P. 42.

⁵ Aganson O. The balkan curse... P. 54.

⁶ Perkins J. A. British liberalism and the Balkans, c. 1875–1925. PhD thesis. Birkbeck : University of London, 2014. P. 178.

⁷ Bataković D. T. Serbian War Aims and Military Strategy, 1914–1918. *The Purpose of the First World War. War Aims and Military Strategies*. Ed.: H. Afflerbach. Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2015. P. 84.

Роберт Сетон-Уотсон⁹ вважав сербів диким та агресивним народом¹⁰. Не на користь сербо-британського зближення грав і той факт, що сербський посол у Лондоні Матеас Бошковіч навіть не володів англійською мовою¹¹.

На момент початку липневої кризи 1914 р. Британія була очолена ліберальним урядом, перш за все стурбованим внутрішньою проблемою Ольстеру. Паралель неспокоїних “малих народів” Австро-Угорщини з ірландцями була очевидною¹², тож не дивно, що британська преса, зокрема й наближена до Foreign Office “Westminster Gazette”, висловлювалася за підтримку Відня, коли після вбивства в Сараєво той висунув ультиматум Белграду¹³. Офіційний же Лондон, в особі очільника британського зовнішньополітичного відомства Едуарда Грея, виступав за владнання конфлікту. Грей у бесіді із послом Австро-Угорщини Альбертом фон Мендсдорфф-Пулли-Дітріхштейном заявив, що сподівається на порозуміння між Віднем та Петербургом, на що австрієць відповів згодою, однак поскаржився на погане, за його словами, ставлення з боку Сербії¹⁴. Слід підкреслити, що Грей говорив про порозуміння саме між Австро-Угорщиною та Росією, що стала на захист Сербії, але не про саму Сербію, що демонструє незначне місце останньої в тогочасних британських зовнішньополітичних планах. Показово й те, що Грей був готовий “заплющити очі” на австро-сербський конфлікт, якщо той не зачепить Росії, тобто залишиться суто локальною балканською проблемою¹⁵, і ця думка навіть була оформлена у вигляді статті, що вийшла на сторінках “The Times”¹⁶. Але Грей чітко розрізняв одиничне від загального у ситуації: “доки ускладнення відбуваються між Австрією та Сербією, англійські інтереси прямо не зачеплені, але австрійська мобілізація викличе мобілізацію Росії, і з цього моменту виникне становище, у яке будуть втягнуті вже [великі] держави... і в такому разі Англія збереже за собою цілковиту свободу дій”¹⁷.

З іншого боку, Лондон дійсно ініціював кроки до мирного врегулювання конфлікту. 24 липня в бесіді із німецьким послом К. М. Ліхновським Грей запропонував посередництво Німеччини, Франції, Італії та Великої Британії у суперечці між Віднем та Петербургом¹⁸. Від Белграду ж, після попередніх консультацій із французьким та російським послами, очільник Foreign Office бажав домогтися гарантій безумовного виконання всіх пунктів ультиматуму, про що було надіслано відповідні інструкції британському посланнику в Сербії Шарлю Луї де

⁸ Боровець І. І. Нова історія країн Європи та Америки 1870–1918 рр. Міжнародні відносини. Практикум : навчальний посібник для студентів історичних факультетів та факультетів міжнародних відносин ВНЗ. Кам’янець-Подільський : ПП “Медобори–2006”, 2014. С. 248.

⁹ Британський історик, письменник та публіцист, один із небагатьох британців, знайомих із народами Австро-Угорщини та Балкан (див.: Hanak H. The New Europe, 1916–20. *The Slavonic and East European Review*. Vol. 39, No. 93. Jun. 1961. P. 371).

¹⁰ Perkins J. A. British liberalism and the Balkans... P. 190.

¹¹ Markovich Slobodan G. Anglo–Serbian Cultural Relations During the Great War and Its Aftermath: Learning of the Other Through War Efforts. *Belgrade English Language and Literature Studies*. Volume 2, Vol. 2. 2020. P. 367.

¹² Perkins J. A. British liberalism and the Balkans... P. 178.

¹³ Готлиб В. В. Тайная дипломатия во время Первой мировой войны. Москва: Соцэкгиз, 1960. С. 287.

¹⁴ Murray G. The Foreign Policy of Sir Edward Grey, 1906–1915. Oxford: At the Clarendon Press, 1915. P. 13.

¹⁵ Агансон О. И. От Бухареста до Сараево: политика Великобритании на Балканах и начало первой мировой войны. *Исторические исследования. Журнал Исторического факультета МГУ имени М. В. Ломоносова*, no. 1, 2014. С. 134; Бетман-Гольвег Т. Мысли о войне / пер. с нем. В. Н. Дьякова; с предисловием В. Гурко-Кряжина. Москва – Ленинград : Госиздат, 1925. С. 66–67; Ward A. W. The Cambridge history of British foreign policy, 1783–1919. New York : The Macmillan Company, 1923. P. 489.

¹⁶ Международные отношения в эпоху империализма. 1878–1917. : Серия 3. 1914–1917. Т. 5 : 23 июля 1914 г. – 4 августа 1914 г. Москва, Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1934. С. 295.

¹⁷ Там само. С. 69.

¹⁸ Там само. С. 156, 184, 208; Murray G. The Foreign Policy of Sir Edward Grey... P. 15.

Гра¹⁹. З іншого боку, британський посол у Відні Моріс де Бунсен отримав розпорядження підтримати пропозицію російського представника зняти часові обмеження із ультиматуму Сербії. 25 липня британський посол у Петербурзі Джеймс Б'юкенен прохав міністра закордонних справ Російської імперії Сергія Сазонова утриматися від мобілізації російської армії, поки Лондон здатен вплинути на ситуацію. Посол повторив ідею Грея про посередництво Британії у врегулюванні конфлікту²⁰.

Того ж 25 липня австро-угорський посол повідомив Грею, що Відень розпочне мобілізацію по завершенню терміну ультиматуму Сербії. Відтак, в розмові з німецьким представником Грей вкотре запропонував виступити в ролі медіатора й висловив надію на те, що Берлін піде йому назустріч і вплине на позицію Австро-Угорщини²¹.

Водночас ідею про посередництво Foreign Office було запропоновано і французькій стороні. Грей вкотре підняв питання про негайну підготовку конференції для врегулювання конфлікту за участю Росії, Німеччини, Італії та Франції. Париж відповів згодою. Підтримали ідею і в Римі. Але очільник німецького зовнішньополітичного відомства, Готліб фон Ягов, відкинув дані пропозиції²².

З цього моменту Foreign Office з позицій посередництва переходить до підтримки Сербії. Грей висловив незгоду з австрійською та німецькою сторонами, що сприйняли відповідь Белграду, котрий погодився виконати 9 з 10 вимог ультиматуму, за відмову²³.

28 липня 1914 р. Австро-Угорщина оголосила Сербії війну, але в Foreign Office все ще були готові до посередництва між Габсбургами та Петербургом²⁴. Про бажання Грея не допустити повномасштабної війни між великими державами згадував у своїх мемуарах і німецький райхсканцлер Теобальд фон Бетман-Гольвег²⁵. 31 липня британський міністр закордонних справ висунув пропозицію залагодити конфлікт шляхом, з одного боку, виконання Белградом усіх поставлених Віднем вимог ультиматуму, з іншого – повагою суверенітету та територіальної цілісності Сербії з боку останнього. Втім, ця відчайдушна спроба зупинити війну також виявилась безрезультатною²⁶.

Зі стартом загальноєвропейської війни Foreign Office, як і дипломати Антанти в цілому, змушені були діяти в нових умовах зовнішньої політики, адже Сербія, хоч як би скептично до неї не ставились у Лондоні, відтепер була їх союзником.

Одним зі шляхів допомоги Сербії з боку Foreign Office могла б стати спонука до виконання Афінами греко-сербського договору 1913 р. про військову допомогу²⁷. Але прем'єр-міністр Греції Елефтероса Венізелоса зайняв вичікувальну позицію. Очевидно, на це вплинув той факт, що, коли в квітні 1914 р. виникла загроза війни між Грецією та Османською імперією, на зондування грецької дипломатії щодо військової допомоги з боку Сербії Белград відповів відмовою, обґрунтованою фінансовими негараздами та складнощами з інтеграцією новоприєднаних за наслідками Балканських війн земель²⁸.

28 липня прем'єр-міністр Сербії Нікола Пашич знову запитав Венізелоса про можливість військової допомоги, і знову наштотхнувся на відмову. Греція, стверджував Венізелос, не

¹⁹ Бетман-Гольвег Т. Мысли о войне... С. 67; Готлиб В. В. Тайная дипломатия... С. 286; Murray G. The Foreign Policy of Sir Edward Grey... P. 16; Ward A. W. The Cambridge history... P. 490.

²⁰ Murray G. The Foreign Policy of Sir Edward Grey... P. 16.

²¹ Ibid. P. 18.

²² Grey E. Twenty-Five Years 1892–1916. Volume I. New York : Frederick A. Stokes Company. 1925. P. 307–308; Liddel Hart H. V. The Real War 1914–1918. London: Faber & Faber Limited, 1930. P. 40; Murray G. The Foreign Policy of Sir Edward Grey... P. 18–19.

²³ Murray G. The Foreign Policy of Sir Edward Grey... P. 19.

²⁴ Агансон О. И. От Бухареста до Сараево... С. 134–137; Бетман-Гольвег Т. Мысли о войне... С. 81.

²⁵ Бетман-Гольвег Т. Мысли о войне... С. 66.

²⁶ Murray G. The Foreign Policy of Sir Edward Grey... P. 25.

²⁷ Michalopoulos D. Uproar in the Balkans: Venizelos and politics, 1888–1920. Munich: GRIN Publishing, 2014. P. 91.

²⁸ Bataković D. T. Serbia and Greece in the First World War : an overview. *Balkan Studies: Biannual Publication of the Institute for Balkan Studies*. 45 (1), 2004. P. 60.

змогла б надати ефективної допомоги, в той час, як її флот опинився б під ударом австро-угорських кораблів. Втім, вимоги Відня закрити постачання припасів для сербської армії, що йшло через порт Салоніки, Греція теж відхилила²⁹.

Розгортання всеєвропейської війни змінило позицію Венізелоса. Причиною для його тривоги стала загроза болгарського нападу. Грецький генштаб почав переговори із сербським командуванням, однак вони залишилися безрезультатними: грецька сторона вимагала від сербів розмістити війська на болгарському кордоні, в той час як Сербія готувалась відбивати наступ переважаючих сил Австро-Угорщини, а Болгарія все ще залишалася нейтральною³⁰.

Тоді Венізелос звернувся до Антанти. Він запропонував передати в розпорядження останньої грецькі армію та флот³¹. Британія опинилася перед невирішеною дилемою: порятунком Сербії залежав від залучення Греції до Антанти, однак вступ у війну останньої провокував неминуче зіткнення Великої Британії з Османською імперією. Конфлікт із Туреччиною загрожував Єгипту та Індії. Підтримка Греції могла викликати негативну реакцію Росії з огляду на зазіхання як Афін, так і Петрограду на Константинополь та протоки Босфор і Дарданелли.

На засіданні британського кабінету 20 серпня 1914 р. було вирішено не задовольняти пропозицію Венізелоса. Утім, йому було висловлено підтримку, а також наголошено, що Британія допоможе Греції в разі, якщо Болгарія атакує Сербію, а Афіни виконують свої союзницькі зобов'язання. Із загальною думкою не погодився канцлер казначейства Девід Ллойд-Джордж. Він вважав, що Грецію слід рішуче підтримати й це підштовхне інші нейтральні держави Балкан стати на бік Антанти³².

Спроби Foreign Office помирити Сербію та Болгарію, із якою Белград мав територіальні суперечки, мали місце вже восени 1914 р. Британський та сербський уряди обговорювали питання про фінансову допомогу, умовою якої були територіальні поступки сербів на користь Болгарії³³.

На кінець осені 1914 р. Сербію в Лондоні вважали приреченою. Грей навіть подав російському послу в Британії Олександрю Бенкендорфу ідею сепаратного миру з Австро-Угорщиною³⁴. Сербія, натомість, не лише змогла завдати поразки останній, але й проголосити боротьбу за визволення усіх сербів, хорватів та словенів, що було виражено у Нішській декларації 7 грудня 1914 р.³⁵

Неочікувані успіхи Сербії змінили ставлення британської спільноти до неї. Ще 23 вересня 1914 р. журналістом Валентином Чіролем, археологом Артуром Евансом, істориком Робертом Вільямом Сетон-Уотсоном та іншими було створено Сербський фонд допомоги³⁶, який зібрав та відправив для хворих та поранених допомогу на понад 1 млн. фунтів стерлінгів³⁷. Британська пропаганда, що напередодні війни відвела Болгарії та Македонії роль “хороших хлопців” на Балканах, відтепер розхвалювала Сербію³⁸. В той час, як Foreign Office маневрували між своїми союзниками, супротивниками та нейтральними державами Балкан, різноманітні громадські та гуманітарні організації готували допомогу сербам. Вже на березень 1915 р.

²⁹ Ibid.

³⁰ Abbott G. F. *Greece And The Allies...* P. 17; Bataković D. T. *Serbia and Greece...* P. 63.

³¹ Robbins K. *British Diplomacy and Bulgaria 1914–1915. The Slavonic and East European Review.* 1917. Vol. 49. №. 117. P. 566.

³² Robbins K. *British Diplomacy and Bulgaria...* P. 566.

³³ *Международные отношения в эпоху империализма. 1878–1917. Серия 3 : 1914–1917. Т. 6. Ч. I : 5 августа 1914 г. – 13 января 1915 г.* Москва ; Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1935. С. 202, 299.

³⁴ Готлиб В. В. *Тайная дипломатия...* С. 417.

³⁵ *За Балканскими фронтами Первой мировой войны / ред. В. Н. Виноградов.* Москва : Индрик, 2002. С. 135; Progonati E. *The Chronicle of the First World War and Its Impact on the Balkans. Gazi Akademik Bakış,* 7, 14, 2014. P. 107.

³⁶ *British-Serbian Relations from the 18th to 21th Centuries / ed. Slobodan G. Markovich.* Belgrade: Faculty of Political Sciences, University of Belgrade & Zepter Book World, 2018. P. 68, 93.

³⁷ Hanak H. *The New Europe...* P. 373.

³⁸ Perkins J. A. *British liberalism and the Balkans...* P. 178.

Британія стала лідером як за кількістю доправлених до Сербії медичних місій (їх було шість; для порівняння, США надіслали чотири місії, Росія – три, Греція – одну), так і за часткою особового складу цих місій (64%)³⁹. В Сербію доправляли допомогу Британський Червоний хрест та Жіночий комітет шпиталів Шотландії. Причому останньому британський уряд спершу навіть відмовляв у пропозиції взяти участь у підтримці сербів через конфлікт уряду та комітету на ґрунті суфражизму⁴⁰.

Важливою була роль Лондону і для південнослов'янської еміграції. В 1915 р. в Лондоні силами хорватських емігрантів було створено Югослов'янський комітет на чолі з професором Анте Трумбічем, який, серед іншого, виступав і за розділ Австро-Угорщини. На той час ні в Лондоні, ні взагалі серед держав Антанти не поділяли таких ідей⁴¹, хоча на початку того ж таки 1915 р. Сетон-Уотсон уже видав свій памфлет “Що поставлено на карту у війні”. Сетон-Уотсон писав, що тільки з падінням Османської та Австро-Угорської імперій постане нова Європа “з наших мрій”⁴².

Зростання інтересу Британії до сербських справ демонструють і різномірні документи ТНА. Так, протоколи засідань британської Військової ради січня-лютого 1915 р. показують, що питанню порятунку Сербії було надано набагато більше уваги, аніж навіть Дарданелльській операції⁴³.

На той час у військовому та політичному керівництві Британії та Франції сформувались два табори, розділених поглядами на шлях досягнення перемоги у війні. Західний табір вбачав її у фронтальному наступі на Західному фронті з метою розгромити війська Німеччини. Східний табір, навпаки, вважав цей підхід безперспективним, а перемогу у війні слід було шукати фланговими ударами та залученням нейтральних держав Балкан на бік Антанти⁴⁴. Зрештою, гору взяли “західники”, й головні британо-французькі сили було використано для операцій на Західному фронті⁴⁵.

Тим не менш, Британія організувала і деяку, хоч і незначну, військову допомогу для Сербії. Було надіслано мінно-торпедний загін в складі 26 спеціалістів (згодом розширено до 60 осіб) на чолі з адміралом Трубріджом, які діяли проти австро-угорських моніторів на річках⁴⁶. В березні до Сербії вирушила британська військова медична місія на чолі з полковником Хантером⁴⁷. Певне, хоча й суто символічне, зрушення відбулось і в політичних колах: королева Великобританії погодилася стати покровителькою Сербського фонду допомоги, а до числа його віце-президентів увійшли прем'єр-міністр Герберт Асквіт, Перший лорд Адміралтейства Вінстон Черчилль, лідер опозиції Ендрю Бонар Лоу, а також Невіл Чемберлен⁴⁸. Про необхідність негайної військової допомоги сербам говорив і, наприклад, історик Джордж Тревельян, чий лист навів у своїх мемуарах Девід Ллойд Джордж. Тревельян, що разом із Сетон-Уотсоном подорожував Балканами, стверджував, що Сербія не зможе чинити опір в кампанії 1915 р., тому Британії слід надіслати своє військо на півострів. Він наголошував і на важливості морального фактору присутності загонів Антанти поруч із сербами⁴⁹.

Активне обговорення порятунку Сербії мало місце наприкінці січня 1915 р. Так, 28 січня, на засіданні Військової ради в 16:00 генерал Коллвелл запропонував залучити двохсоттисячну

³⁹ British-Serbian Relations... P. 67.

⁴⁰ British-Serbian Relations... P. 68

⁴¹ За Балканськими фронтами... С. 136.

⁴² Hanak H. The New Europe... P. 371–372.

⁴³ TNA. CAB 42/1/28. P. 1-3, 4; TNA. CAB 42/1/33. P. 1–4, 5.

⁴⁴ Liddel Hart H. B. The Real War... P. 133–134.

⁴⁵ Ibid. P. 135–136.

⁴⁶ British-Serbian Relations... P. 84.

⁴⁷ British-Serbian Relations... P. 68; Международные отношения в эпоху империализма. 1878–1917. Серия 3 : 1914–1917. Т. 8. Ч. 1: 24/11 мая 1915 г. – 16/3 октября 1915 г. Москва ; Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1935. С. 309.

⁴⁸ British-Serbian Relations... P. 93.

⁴⁹ Lloyd George D. War Memoirs. Vol. I. London : Ivor Nicholson & Watson, 1933. P. 397–399.

грецьку армію, що мала досвід Балканських війн. Ллойд-Джордж виступив за висадку в порту Дедеагач, організацію спільної з Італією атаки на Адріанополь, та / або залучення військ Антанти на Балканах в цілому, щоб підштовхнути нейтральні держави півострова до союзу. Герберт Кітченер, військовий міністр Британії, погодився із ідеєю відправити війська у Сербію, і назвав кількість в 500 тис. осіб⁵⁰. Втім, вже на засіданні Військової ради о 18:30 того ж 28 січня Кітченер підсумував: хоча й потрібно доправити британські війська до Сербії (куди вони мають дістатися із Салонік), але “наразі [...] немає нагальної потреби для активної допомоги Сербії, оскільки ймовірність вторгнення є незначною”. До того ж, Британія не мала в розпорядженні “вільних” для операції на Балканах військ⁵¹. Артур Джеймс Бальфур запропонував надіслати хоча б одну бригаду до Салонік з метою морального ефекту. Цю ідею підтримав Черчилль, який вважав, що таких сил достатньо, щоб підштовхнути Грецію до союзу з Антантою. Однак Кітченер відмовив, побоюючись спровокувати наступ Австро-Угорщини. До того ж, ця бригада могла знадобитися у боях у Франції⁵².

Паралельно Foreign Office зондували можливість поступок Белграду на користь Болгарії з метою нейтралізувати загрозу з боку останньої. Грей з цього приводу спілкувався з сербським послом Бошковічем, позиція якого зводилась до таких пунктів: кожна з держав Балкан має піти на поступки, щоб зберегти мир на півострові; Сербія зазнала великих втрат у Балканських війнах, і в разі, коли б вона поступилася своїми територіями Болгарії, їй мають бути надані відповідні компенсації; Союзникам не слід тиснути на Сербію, оскільки це деморалізує уряд та армію⁵³.

На початку лютого 1915 р. Грей та Кітченер схилились до ідеї забезпечити Сербію шляхом успіху в Дарданельській операції. Цим розраховували відвернути наступ австро-угорських та німецьких військ на Сербію, а також залучення Болгарії, Румунії та Греції на бік Центральних держав. З іншого боку, Венізелос все ще запитував про доправку військ Антанти у Салоніки. Цього разу Кітченер погодився на дві дивізії (36 тис. осіб). Його підтримав французький президент Раймон Пуанкаре, однак зауважив, що проти цієї ідеї можуть виступити французький головнокомандуючий маршал Жозеф Жоффр, підтриманий французьким генералом Фердинандом Фошем та командуючим Британськими експедиційними силами Джоном Френчем⁵⁴.

Поряд з цим, британські представники на Балканах продовжували бити тривогу. Британський генерал Артур Пейджет, що відвідав Ніш 6 лютого 1915 р., писав лорду Кітченеру: сербська армія не має транспорту, до війська уже забрали всіх – практично не залишилось чоловіків призовного віку, яких можна було б мобілізувати. Сербській армії потрібна підтримка: залучення до війни Румунії, відправка Антантою однієї-двох дивізій на Балкани (про що часто говорили як в сербському, так і в грецькому штабах) тощо⁵⁵. Пейджет також поспілкувався із Пашичем, і той назвав перелік поступок, якими, на думку Пашича, можна забезпечити нейтралітет Болгарії: Греція віддасть останній долину Места, Сербія – Варду, Румунія – Східну Сілістрію⁵⁶.

Проблему порятунку Сербії обговорили Грей та Делькассе, згодом до Петрограду було надіслано пропозицію відправити війська в Салоніки у кількості трьох дивізій, по одній від Росії, Британії та Франції. Командуючий російськими військами, великий князь Микола Миколайович, відповів, що Росія не має в розпорядженні вільних підрозділів для цього, і може надати лише тисячу козаків. На засіданні Військового кабінету 9 лютого 1915 р., де питання війни на Балканах було піднято знову, Кітченер, коментуючи відповідь глави російської Ставки, додав, що в Росії навіть зброї не вистачає, однак залучення її військ до висадки у Салоніках покращить ситуацію у болгарському питанні. Болгари, на думку Кітченера, не стануть воювати

⁵⁰ TNA. CAB 42/1/27. P. 1–3.

⁵¹ TNA. CAB 42/1/28. P. 1.

⁵² Ibid. P. 2.

⁵³ TNA. CAB 37/124/9.

⁵⁴ TNA. CAB 37/128/13. P. 6.

⁵⁵ TNA. CAB 37/124/18. P. 1.

⁵⁶ Ibid. P. 2.

проти росіян, чим від нападу Болгарії буде убезпечена Греція⁵⁷. Черчилль зауважив, що вступ Греції у війну є ключовою умовою для розгортання військ Антанти у Салоніках, а Грей додав, що поява там експедиційних сил Союзників слугуватиме Болгарії поштовхом приєднатися до Антанти⁵⁸. Однак безпосередньо відправку військ до Салонік було знову вирішено відтермінувати, адже, на думку Військового кабінету, дислокація армій Центральних держав показувала, що найближчим часом нападу на Сербію не відбудеться. Проти відправки британців у Сербію висловився Френч, який вважав, що сербські війська можуть воювати у надзвичайно важких умовах (очевидно, він мав на увазі обмежений запас зброї, боєприпасів, продовольства тощо проти значно переважаючих сил ворога), однак британці на таке не здатні. Підтримав же експедицію Черчилль, який вважав її більше політичним кроком⁵⁹. Грей запропонував вкотре звернутися до Греції, щоб та виконала договір 1913 р⁶⁰.

Надалі ставлення британської Військової ради до ідеї направлення війська до Дарданелл або Салонік коливалося залежно від успіхів російської армії⁶¹. 26 лютого Військова рада висловила на користь Дарданельської операції, успіх якої вона бачила за спосіб підштовхнути Болгарію та / або Румунію до Антанти й цим допомогти Сербії⁶². Грей розраховував, що морська атака Дарданелл, яку запланували на 11 лютого, слугуватиме хорошим підґрунтям для переговорів із Грецією з приводу сербського питання. Однак атаку перенесли, а грецька сторона, що наче була готова до співпраці, знову повернулася до позицій нейтралітету⁶³. Невдовзі після початку операції грецький уряд очолив Дімітріос Гунаріс, основний опонент проантантівського Венізелоса, й греко-сербські відносини набули більш прохолодного характеру⁶⁴.

Про роль Дарданельської операції як рішення сербської проблеми свідчить і документ “Після Дарданелл”, виданий Комітетом імперської оборони 1 березня 1915 р. Згідно документу, успіх операції розглядали як спосіб вплинути на позицію держав Балкан так, щоб ті вирішили приєднатися до Антанти⁶⁵. Розрахунок британського військового та політичного командування на такий результат підтверджують й інші джерела, наприклад, телеграма з Адміралтейства на о. Мудрос (база Дарданельської операції)⁶⁶.

Зрештою, обговорення про військову допомогу для Сербії в першій третині 1915 р. закінчилися нічим. З одного боку, відправку військової експедиції вважали несвоєчасною, з іншого, зовнішньополітичні успіхи на Балканах планували одержати шляхом здобуття військової перемоги в Дарданеллах.

Іншою перепоною на шляху британо-сербських відносин стало залучення до Антанти Італії. Остання мала плани на балканське узбережжя Адріатики, що не узгоджувались із планами югославів. 26 квітня 1915 р. було укладено Лондонський договір, за яким Італія приєдналася до Антанти. У Foreign Office поступилися інтересами югославів: Італії було обіцяно частину Далмації, острови Адріатичного моря та Істрію – території, які бажали забрати собі хорвати і далматійські серби⁶⁷. Історик Вільгельм Готліб зауважував, що цим договором Foreign Office домігся і залучення нового союзника, і запобіг надмірному посиленню Сербії (а значить, і Росії) на Балканах. І навпаки, на переговорах із Італією Грей апелював до інтересів Сербії, щоб обмежити територіальні винагороди для Риму, й відповідно його вплив у регіоні⁶⁸.

⁵⁷ TNA. CAB 42/1/33. P. 1.

⁵⁸ TNA. CAB 42/1/33. P. 2.

⁵⁹ Ibid. P. 4.

⁶⁰ Ibid. P. 5.

⁶¹ TNA. CAB 24/1/6. P. 2.

⁶² TNA. CAB 42/1/47. P. 2.

⁶³ Robbins K. *British Diplomacy and Bulgaria...* P. 572.

⁶⁴ Bataković D. T. *Serbia and Greece...* P. 65.

⁶⁵ TNA. CAB 24/1/10. P. 2.

⁶⁶ TNA. CAB 37/128/13. P. 26.

⁶⁷ Bataković D. T. *Serbian War Aims and Military Strategy...* P. 86; Ward A. W. *The Cambridge history...* P. 511.

⁶⁸ Готліб В. В. *Тайная дипломатия...* С. 446–447; 470–474.

На користь цього трактування британської позиції говорить і її критика з боку С. Сазонова. На його думку, у Foreign Office очікували надто великий поступок від Сербії на користь Італії⁶⁹.

У відповідь на цей договір, 30 квітня 1915 р. в Лондоні було створено Югославський комітет з представників південнослов'янських емігрантів. Метою організації було проголошено захист інтересів південних слов'ян не лише Сербії, але й територій, що належали Австро-Угорщині⁷⁰.

Залучення Італії на бік Антанти жодним чином не вирішило територіальних суперечок довкола Сербії. 25 травня (тобто майже через місяць після Лондонського договору) італійський посол у Софії повідомив болгарам, що в разі, коли Сербія одержить Боснію, Герцеговину та вихід до Адріатичного моря, Італія не буде заперечувати прагнення Болгарії на Македонію⁷¹. Не змусила себе чекати і реакція Сербії. В червні вона окупувала Албанію, офіційно – у відповідь на дії албанських націоналістів⁷², фактично – у відповідь на Лондонський договір⁷³. Тільки спільний протест держав Антанти примусив Сербію вивести війська з Албанії⁷⁴.

Британське керівництво продовжувало покладати надії на успіх Галліполійської кампанії, що підтверджують замітки War Office від 28 травня 1915 р.: “Румунія, Болгарія та Греція нашопрошили вуха та були вражені успіхами, яких ми досягли, проте, на жаль, це враження було зіпсоване відступом росіян на Галичині”⁷⁵. Серед завдань операції знову було названо залучення держав Балкан на бік Антанти, відкриття сполучення через Дунай, щоб діяти спільно із Сербією, Румунією, Росією та, “якщо пощастить”, Болгарією⁷⁶. Дещо пізніше цю точку зору повторив і Черчилль, який зазначив, що Дарданельська операція мала не меті, серед іншого, і порятунок Сербії⁷⁷.

Важливим елементом сербського напряму дипломатії Foreign Office були спроби вмовити Пашича поступитися Болгарії землями, а болгарського царя Фердинанда та прем'єр-міністра Васла Христова Радославова – прийняти ці поступки. Таким чином Британія та її союзники по Антанті мали намір нейтралізувати зусилля Центральних держав, що могли б підкупити Софію територіальними вигодами. 29 травня 1915 р. послы Антанти запропонували болгарському уряду так звану “безумовну зону” (частина Македонії, що за болгаро-сербським договором 1912 р. мала повністю відійти до Болгарії) в обмін на військовий союз проти Османської імперії⁷⁸. В червні цю пропозицію повторили, водночас Сербії запропонували в якості компенсації Боснію, Герцеговину та адриатичне узбережжя. Болгарський цар відмовив⁷⁹. Не в захваті від таких пропозицій був і сербський уряд, що 10 червня заявив, про неможливість дозволу державам Антанти торгуватися сербською територією⁸⁰.

⁶⁹ Международные отношения в эпоху империализма. 1878–1917. Серия 3 : 1914–1917. Т. 7. Ч. 2 : 14 января 1915 г. – 23 мая 1915 г. Москва ; Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1935. С. 12–13, 30, 49–54.

⁷⁰ Sotirović V. B. The 1917 Corfu Declaration and its Importance for the Creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in 1918. *The South Slav Journal*, Vol. 33, № 1–2, London–Belgrade: The South-Slav Research and Study Centre in London–The Anglo–Serbian Society in Belgrade, 2014. P. 45.

⁷¹ Robbins K. *British Diplomacy and Bulgaria...* P. 577.

⁷² Tallon J. N. Albania's Long World War I, 1912–1925: Albania in WWI. *Studia Historyczne*. 2014. R. LVII. Z. 4 (228). P. 450.

⁷³ За Балканскими фронтами... С. 160.

⁷⁴ За Балканскими фронтами... С. 167–168; Международные отношения в эпоху империализма. 1878–1917. Серия 3 : 1914–1917. Т. 8. Ч. 1 : 24/11 мая 1915 г. – 16/3 октября 1915 г. Москва ; Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1935. С. 155.

⁷⁵ TNA. CAB 37/128/27. P. 1.

⁷⁶ Ibid. P. 1–2.

⁷⁷ TNA. CAB 37/135/9. P. 4, 6.

⁷⁸ TNA. FO 800/43. P. 178.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Михайлов В. В. Начало болгарского лета: дипломатическая коллизия 23 мая – 14 июня 1915 г. *Клио*. Санкт-Петербург, 2016. №10. С. 97.

На засіданні так званого Дарданельського комітету, що відбулося 5 липня 1915 р., Ллойд-Джордж висловив припущення, що Німеччина та Австро-Угорщина здійснять наступ на Сербію щоб вплинути на позицію Болгарії. Кітченер, однак, зазначив, що загроза наступу існує весь час і його не уникнути, однак наразі жодних доказів його підготовки немає. Британський військовий міністр також вважав, що на Сербію наступатимуть не раніше, ніж наприкінці серпня⁸¹.

Того ж дня дипломат Джеральд Генрі Фіцморіс, співробітник британського посольства у Софії, повідомив секретарю Foreign Office Еріку Драммонду, особистому секретарю Грея, що він довідався про важливу телеграму російського посла в Болгарії Олександра Савінського до Петрограду. В повідомленні йшлося, що позиція Болгарії хитнулась у бік Центральних держав через поразки Росії в Галичині та Британії й Франції в Дарданеллах⁸². Тобто вберегти Сербію від війни з Болгарією шляхом територіальних поступок відтепер ставало ще складніше. Не допомагала справі й упертість сербів, чий уряд не бажав віддавати території болгарам⁸³, що підтверджує й телеграма Фіцморіса Драммонду від 19 липня 1915 р.: дипломат писав, що жодна з держав Антанти, навіть Росія, не здатна підштовхнути Сербію до таких поступок⁸⁴. Тим не менш, сам Грей інформував британського посла в Софії, Генрі Бакс-Айронсайда, що можливість домогтися передачі Македонії від Сербії до Болгарії все-таки є можливою і залежить від територіальних компенсацій сербам у Боснії⁸⁵.

Приблизно 1 серпня Грей інструктував посла в Софії повідомити Радославова: якщо Болгарія буде готова прийняти територіальні поступки з боку Сербії та Греції, Антанта докладе зусиль, щоб Ніш на них погодився⁸⁶. Однак спроби домогтися поступок від Сербії, навіть в обмін на Боснію, Герцеговину, Славонію, Бачку, північну Албанію та частину Далмації до порту Спліт, здійснені в серпні, знову були безрезультатними. Пашич вважав володіння лінією Морава – Вардар життєво важливим для підтримки балансу на Балканах, а саму ідею поступок безнадійною, оскільки Центральні держави, на думку сербського прем'єр-міністра, були здатні запропонувати Софії набагато кращі винагороди, ніж Антанта⁸⁷.

5 серпня в Ніші послы чотирьох держав Антанти виступили з нотою, метою якої було підштовхнути Сербію передати македонську “спірну зону” (територію, на яку претендували Болгарія та Сербія, і долю якої, за умовами болгаро-сербського договору 1912 р., мав вирішити арбітраж російського царя) болгарам. В ній було вказано, що відмовою сербський уряд міг тільки погіршити перебіг переговорів, від чого сама Сербія могла б постраждати⁸⁸. За наполяганням міністра закордонних справ Італії Сіднея Сонніно, нота оминула питання Хорватії. Пашич запитав про уточнення, і хоча Британія, Франція та Росія погодились розглянути і його, італійська сторона відмовилась від подальшої співпраці з цього приводу⁸⁹.

Паралельно з цим, 3 серпня держави Антанти виступили з нотою (за спогадами Савінського, “як і очікувалось, не набагато успішнішою за попередні”) у Софії із закликом до болгарського уряду прийняти територіальні поступки від Сербії. Нота була проігнорована аж до вересня⁹⁰. Ллойд-Джордж згадував, що вже наприкінці серпня на позицію болгар щодо Сербії та пропозицій Антанти справила серйозне враження і поразка російської армії в Ковно (нині –

⁸¹ TNA. CAB 42/3/7. P. 4.

⁸² TNA. FO 800/43. P. 137–138.

⁸³ Берти Ф. За кулісами Антанти. Дневник британського посла в Парижі : 1914–1919 / пер. Е. С. Берлович. Москва ; Ленинград : Гос. изд-во, 1927. С. 70; Пуанкаре Р. На службі Франції 1915–1916 : Воспоминання. Мемуари. Москва : АСТ ; Минск : Харвест, 2002. С. 34, 42–43; Buchanan G. My Mission to Russia and Other Diplomatic Memoires. Vol. I. Cassel and Company, Limited. London ; New York ; Toronto and Melbourne, 1923. P. 230–231.

⁸⁴ TNA. FO 800/43. P. 153.

⁸⁵ Grey E. Twenty-Five Years... P. 195–196.

⁸⁶ Savinsky A. Recollections of a Russian Diplomat. London : Hutchinson, 1927. P. 271.

⁸⁷ Bataković D. T. Serbian War Aims and Military Strategy... P. 87.

⁸⁸ TNA. FO 800/43. P. 185.

⁸⁹ Robbins K. British Diplomacy and Bulgaria... P. 580.

⁹⁰ Savinsky A. Recollections of a Russian Diplomat. London : Hutchinson, 1927. P. 272.

Каунас, Литва)⁹¹. 7 серпня під тиском німецької дипломатії було підготовлено договір між Османською імперією та Болгарією про територіальні поступки у Фракії на користь Софії⁹².

15 серпня послы Антанти висунули Сербії нову ноту. Пашич відповів через два тижні, нарікаючи, що до Сербії ставляться, наче до африканського племені. 1 вересня він погодився на передачу Болгарії більшої частини Македонії, але тільки по завершенні війни і за умови територіальних компенсацій, які зачіпали інтереси уже Італії та Румунії⁹³. До того ж, згода на поступки супроводжувалась такою кількістю умов та застережень, що робили її фактично неприйнятною⁹⁴. Савінський же узагалі охарактеризував відповідь Пашича Антанті як про категоричну відмову, причому настільки, що він та його французький колега в Андре де Панаф'є були "буквально вражені" її тоном⁹⁵.

Тим часом на кінець серпня 1915 р. британське командування знову згадало про можливість військової експедиції до Салонік. Документ Комітету імперської оборони під назвою "Дарданелли. Ситуативний меморандум, 30 серпня 1915 р." розглядав можливість подати відступ з Галліполі за передислокацію до Салонік з метою врятувати Сербію та щоб "зберегти обличчя" (дослівно) на тлі фактичної поразки в Протоках. Втім, тут же в документі було виражено сумнів у ефективності такої операції: експедиційні сили не були обладнані транспортом, а залізниця, що вела із Салонік, не була здатною забезпечити пересування такої кількості військ⁹⁶.

20 вересня Болгарія розпочала мобілізацію. Хоча справа йшла до *casus foederis*, грецький уряд, очолюваний проантантівським Венізелосом, що повернувся на прем'єрське крісло у серпні⁹⁷, всіляко чинив спротив виконанню договору. Так, Афіни аргументували свою відмову тим, що Сербія не була в змозі виставити 150 тис. вояків, як це передбачав текст угоди. Хоча греки були готові погодитись в разі, коли б зазначені підрозділи були забезпечені Антантою⁹⁸.

Ллойд-Джордж згадував, що після оголошення болгарської мобілізації, Грей виступив у Палаті громад і заявив: Британія та її союзники нададуть усю необхідну підтримку для Сербії. Насправді ж жодного чіткого плану дій не було. Ллойд-Джордж наводить коментар Едварда Карсона, генерального атторнея Англії та Уельсу: той ніколи б не повірив, що військові дозволили б політикам робити подібні заяви, не маючи жодного конкретного рішення проблеми⁹⁹.

В британському генштабі вважали, що Сербію може врятувати контингент Антанти кількістю 300 тис. осіб. Британський посол в Софії Х'ю О'Бейрн (змінив на посту Бакс-Айронсайда 7 липня¹⁰⁰) все ще стверджував, що зупинити Болгарію можна буде шляхом передачі їй Македонії¹⁰¹. Позиція War Office була подібною. За його оцінками, до Балкан слід доправити військо в 100 тис. вояків, або щоб тримати оборону на півночі та сході Сербії, або на греко-болгарському кордоні. Мала місце і пропозиція задіяти румунські війська¹⁰², однак марно. Румунський прем'єр-міністр Іонел Бретіану прийняв рішення й надалі дотримуватися нейтралітету¹⁰³.

⁹¹ Lloyd George D. War Memoirs... P. 489–490.

⁹² TNA. CAB 37/133/19.

⁹³ Robbins K. British Diplomacy and Bulgaria... P. 580.

⁹⁴ Abbott G. F. Greece And The Allies... P. 51–52.

⁹⁵ Savinsky A. Recollections of a Russian Diplomat. London : Hutchinson, 1927. P. 279.

⁹⁶ TNA. CAB 42/3/19.

⁹⁷ Соколовская О. В. Греция в годы первой мировой войны. 1914–1918 гг. Москва : Наука, 1990. С. 66; Abbott G. F. Greece And The Allies... P. 50.

⁹⁸ Пуанкаре Р. На службе Франции 1915–1916: Воспоминания. Мемуары. Москва : АСТ ; Минск : Харвест, 2002. С. 90.

⁹⁹ Lloyd George D. War Memoirs... P. 491–492.

¹⁰⁰ Robbins K. British Diplomacy and Bulgaria... P. 579.

¹⁰¹ Ibid. P. 582.

¹⁰² TNA. CAB 42/3/29. P. 1–2.

¹⁰³ TNA. CAB 42/3/30. P. 1.

Поряд з цим, Британії довелося приборкувати уже Ніш. Серби запропонували завдати по Болгарії превентивного удару, щоб розгромити її армію до того, як вона буде готовою до вторгнення. Венізелос, в свою чергу, попередив, що таке рішення не буде підпадати під *casus foederis* договору 1913 р., адже тоді агресором виступатиме Сербія¹⁰⁴. Цю точку зору поділяли і в Лондоні. 1 жовтня Асквіт писав Грею, що сербський удар на випередження тільки посилить підтримку болгарського короля народом¹⁰⁵. Зрештою, ні Британія, ні решта країн-Союзників не підтримали сербський план превентивної атаки¹⁰⁶.

На засіданні Дарданельського комітету 23 вересня знову було піднято питання висадки військ у Салоніках. Було зачитано телеграму від О'Бейрна. У ній йшлося, що Радославов вважав Росію розгромленою, Антанту – стороною, що програла, тому Болгарія атакуватиме Сербію. Загрози з боку Румунії та Греції болгарський прем'єр-міністр не бачив. Цікаво, що на засіданні було наведено суперечливу інформацію з Сербії. Грей повідомив, що значної концентрації австро-угорських військ не спостерігається, натомість Асквіт зачитав телеграму з Ніша про результати аеророзвідки, що виявила активне переміщення ворожих військ. Зрештою, було вирішено запитати у військового командування оцінку можливості експедиції до Салонік¹⁰⁷.

Наступного дня на засіданні комітету Кітченер повідомив, що Австро-Угорщина, судячи з концентрації її військ на сербському кордоні, буде готова наступати 10 жовтня. Тут же він висловив сумнів в тому, що наступ відбудеться, адже Румунія, хоч і проголосила свій нейтралітет, поставила на кордоні 100 тис. вояків, тому на цьому фланзі Відню слід буде зосередити хоча б 70 тис.¹⁰⁸. На цьому ж засіданні дійшли висновку, що Салонікська експедиція має включати 150 тис. вояків¹⁰⁹.

В цей час на заваді організації фронту в Салоніках стала Греція. 28 вересня британський посол в Афінах Френсіс Елліот телеграфував, що “ви [Foreign Office. – А. Г.] ніколи не доможетеся дозволу грецького уряду на прохід військ через Салоніки, щоб нав'язати Сербії поступки на користь Болгарії”. Елліот не зміг пояснити причин такої позиції в Афінах, припустив лише, що це може бути чергова дипломатична гра¹¹⁰.

Тим не менш, в Лондоні не полишали надії домовитись про початок мобілізації грецького війська у відповідь на мобілізацію, оголошену в Болгарії¹¹¹. 5 жовтня до Салонік прибули перші підрозділи експедиційних військ¹¹². Тим часом сербський прем'єр-міністр Пашич погодився на територіальні поступки на користь Греції. Венізелос домігся більшості у парламенті, яка виступала за виконання договору 1913 р.¹¹³. Однак майже одразу після цього грецький король Костянтин, прихильник нейтралітету, відправив Венізелоса у відставку¹¹⁴. В Сербії це сприйняли як катастрофу¹¹⁵.

6 жовтня 1915 р. розпочався наступ австро-угорських військ на Сербію¹¹⁶, а 13 жовтня, попри попередження Антанти¹¹⁷, атакували болгари¹¹⁸, яким вдалося відрізати сербську армію

¹⁰⁴ Robbins K. *British Diplomacy and Bulgaria...* P. 582.

¹⁰⁵ Robbins K. *British Diplomacy and Bulgaria...* P. 583.

¹⁰⁶ Bataković D. T. *Serbian War Aims and Military Strategy...* P. 88.

¹⁰⁷ Пуанкаре Р. На службе Франции 1915–1916: Воспоминания. Мемуары. Москва : АСТ ; Минск : Харвест, 2002. С. 96; TNA. CAB 42/3/28. P. 3–4, 12.

¹⁰⁸ TNA. CAB 42/3/30, P. 2.

¹⁰⁹ TNA. CAB 42/3/30, P. 4–5.

¹¹⁰ TNA. FO 800/63. P. 99.

¹¹¹ TNA. CAB 42/3/35, P. 4.

¹¹² Duggan S. P. *Balkan Diplomacy...* P. 59.

¹¹³ Bataković D. T. *Serbia and Greece...* P. 66–67.

¹¹⁴ Ibid.; Bataković D. T. *Serbian War Aims and Military Strategy...* P. 88; Grey E. *Twenty-Five Years...* P. 226; Liddel Hart H. B. *The Real War...* P. 153–154.

¹¹⁵ Bataković D. T. *Serbia and Greece...* P. 67.

¹¹⁶ Liddel Hart H. B. *The Real War...* P. 154; Robbins K. *British Diplomacy and Bulgaria...* P. 583.

¹¹⁷ Duggan S. P. *Balkan Diplomacy...* P. 57.

¹¹⁸ Ibid.; Progonati E. *The Chronicle of the First World War...* P. 106.

від Салонік, перш ніж 15 жовтня туди прибули значні контингенти Союзників¹¹⁹. Тільки 18 жовтня на військовій конференції в Шантільї держави Антанти врешті прийняли остаточне рішення організувати експедицію до Салонік чисельністю в 90 тис. британських та 80 тис. французьких вояків¹²⁰.

Грецький король не здійснив жодних заходів для підтримки Сербії¹²¹. Як сербська сторона, так і Британія марно прохали кабінет Заїміса про допомогу. Договір, стверджували в Афінах, передбачав оборону від Болгарії, а не однієї із великих держав (Австро-Угорщини)¹²². Грецький монарх радив Пашичу негайно укласти мир¹²³. Греї пропонували Греції Кіпр, однак це не допомогло. Греки побоювались втратити Афіни, адже поки грецьке військо мало воювати в Сербії, сама Греція залишалася беззахисною. В цілому, Сербію греки вважали приреченою¹²⁴.

За доповідями британських військових у Сербії, ситуація була критичною. Греція з великою затримкою дала експедиційним підрозділам Антанти пройти через свою територію. На думку британців, в числі умов, які Центральні держави висунуть в разі капітуляції сербської армії, буде вимога до британських та французьких військам залишити територію країни¹²⁵. Більше того, новий грецький прем'єр Скулудіс попередив Антанту, що її війська, а також сербські загони, що відступатимуть на територію Греції, будуть роззброєні¹²⁶. Виникло побоювання, що, в світлі подій на сербському фронті та повороту в грецькій політиці, грецькі війська (яких було 30 тис. у Салоніках) виступлять проти підрозділів Антанти¹²⁷.

В Лондоні тим часом лунали припущення, що сербське військо продовжить боротьбу партизанськими методами, чому сприяли ландшафт та погані комунікації¹²⁸. В цьому ключі навіть було запропоновано залучити Італію для постачання припасів сербським воякам, а також якогось хорвата на ім'я Банац, що б міг організувати їх транспортування. Бальфур висунув ідею відправити до Албанії британського офіцера й дипломата Обрі Герберта, добре знайомого із цією країною, щоб організувати транспортування припасів вглиб її території, де б їх можна було передати сербам¹²⁹.

12 листопада 1915 р. на засіданні Військової ради було запропоновано організувати італійську військову експедицію на Балкани – або до Албанії, або до Салонік¹³⁰. Утім, відомі нам джерела надалі не згадували про розвиток цієї ідеї, тож вона, очевидно, залишилася лише на папері.

Бездіяльність та невдачі Салонікського фронту, війська якого не змогли завдати поразки болгарам і на 1 грудня вже повернулися до Салонік¹³¹, змусила сербське командування відкинути ідею відступати до Греції, і 25 листопада було прийнято рішення відходити через албанські гори¹³². Перехід був надзвичайно важким, до того ж, на сербів нападали албанці, що пам'ятали нещодавню окупацію. У підсумку з 220 тис. солдатів та біженців узбережжя досягли 160 тис.¹³³

Справу порятунку сербської армії та біженців спершу було покладено на Італію. 13 грудня 1915 р. на засіданні Військового комітету Асквіт назвав ситуацію із італійським постачанням

¹¹⁹ Liddel Hart H. V. *The Real War...* P. 154.

¹²⁰ За Балканськими фронтами... С. 191.

¹²¹ TNA. CAB 42/4/6, P. 2.

¹²² Abbott G. F. *Greece And The Allies...* P. 65; Bataković D. T. *Serbia and Greece...* P. 68.

¹²³ Bataković D. T. *Serbia and Greece...* P. 68.

¹²⁴ Abbott G. F. *Greece And The Allies...* P. 66–67.

¹²⁵ TNA. CAB 800/63. P. 108–109.

¹²⁶ Bataković D. T. *Serbia and Greece...* P. 71.

¹²⁷ TNA. CAB 42/5/4, P. 2.

¹²⁸ Ibid. P. 3.

¹²⁹ Ibid. P. 5–6.

¹³⁰ TNA. CAB 42/5/8, P. 3, 13–15.

¹³¹ Берти Ф. За кулісами Антанты. Дневник британского посла в Париже : 1914–1919. / пер. Е. С. Берлович. Москва ; Ленинград : Гос. изд-во, 1927. С. 82.

¹³² Bataković D. T. *Serbian War Aims and Military Strategy...* P. 89.

¹³³ Tallon J. N. *Albania's Long World War I, 1912–1925: Albania in WWI. Studia Historyczne.* R. LVII, 2014. Z. 4 (228). P. 450.

“скандальною”. Флот Італії стояв у Венеції, побоюючись дій австро-угорських субмарин¹³⁴. Забезпечити транспортування продовольства до Албанії довелося британцям та французам¹³⁵ – так, наприклад, Британія з цією метою організувала т.зв. “місію Лемба”¹³⁶.

Загалом, британська сторона скептично поставилась до евакуації сербської армії та біженців з Албанії, яку зніщували французи. Все ж, сербів вивезли на грецькі острови Корфу та Відо¹³⁷. Разом із ними був евакуйований і британський посол де Гра¹³⁸.

Розгром та окупація Сербії зумовили жорстку критику зовнішньої політики Антанти та Британії зокрема. Девід Ллойд-Джордж 12 жовтня підготував меморандум у вельми різкому тоні, дорікаючи чотирьом великим державам, що виявилися нездатними врятувати маленьку Сербію: “Це все можна вмістити в два слова: надто пізно!”¹³⁹. Ці слова він повторив у своєму виступі у Палаті громад в грудні 1915 р.¹⁴⁰. Порятунком Сербії, згадував Ллойд-Джордж, був необхідний для збереження репутації Антанти¹⁴¹, а її падіння він вважав найстрашнішою та найнепоправнішою помилкою¹⁴².

За спогадами О. Савінського, серби були введені в оману власними успіхами в 1914 р., що зумовило їх непоступливість, коли Антанта і зокрема Британія просили піти на компроміс із Болгарією. Таку вперту позицію займав не тільки (або не стільки) сербський уряд, як сама сербська громадськість, в чий пам’яті були свіжі Балканські війни, й жодних поступок болгарам сербська спільнота допустити не могла. Британська ж сторона, згадував російський дипломат, вважала, що рішення залишитися нейтральними, прийняте в Софії в 1914 р., було остаточним на весь період війни. Тому і сенсу тиснути на Сербію, щоб домогтися залучення Болгарії до Антанти британці, за словами Савінського, не бачили¹⁴³.

Британський міністр закордонних справ Едуард Грей у своїх спогадах нарікав на умови, в яких слід було діяти Foreign Office. Сербія та Греція – союзник та потенційний союзник, тому торгуватися їх територіями із болгарами було неможливо. Грей покликався і на згадану вище непоступливість сербів і наводить слова Бошковіча, що серби радше помруть, аніж добровільно віддадуть болгарам македонське місто Монастир (Бітоль, нині Бітола у Північній Македонії)¹⁴⁴. Відповіді в такому дусі британська сторона отримувала від Ніша упродовж усього літа 1915 р.¹⁴⁵.

З поразкою Сербії увага Лондону до неї різко зменшилась. Так, наприклад, протокол засідання Військового комітету від 2 грудня 1915 р. присвячує Сербії тільки 1,5 сторінки, в той час як кампанії в Протоках – 4,5 сторінки¹⁴⁶.

Надалі британо-сербські взаємини, зі зрозумілих причин, значно звузилися. Куди активнішими, ніж Foreign Office, на сербському напрямі були різноманітні гуманітарні організації. Певним винятком стало питання біженців. На початку березня 1916 р. Пашич офіційно просив сербське посольство в Лондоні звернутися до Сербського фонду допомоги з приводу прийняття та фінансування сербських біженців-дітей. Фонд взяв під опіку 300 учнів від 12 до 17 років¹⁴⁷.

¹³⁴ TNA. CAB 42/6/7, P. 5–8.

¹³⁵ Ković M. The British Adriatic Squadron and the evacuation of Serbs from the Albanian coast 1915–1916. *Balkanica*, 2018, Issue 49. P. 32.

¹³⁶ Международные отношения в эпоху империализма. 1878–1917. Серия 3 : 1914–1917. Т. 9 : 17 октября 1915 г. – 13 января 1916 г. Москва ; Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1937. С. 306, 308, 335.

¹³⁷ Liddel Hart H. B. The Real War... P. 154.

¹³⁸ Markovich S. G. British Diplomats in Belgrade and Serbian Ministers at the Court of St. James's, 1837–1919. Belgrad, 2018. P. 197.

¹³⁹ Lloyd George D. War Memoirs... P. 500.

¹⁴⁰ Ibid. P. 529.

¹⁴¹ Ibid. P. 503–504.

¹⁴² Ibid. P. 503–504.

¹⁴³ Savinsky A. Recollections of a Russian Diplomat. London : Hutchinson, 1927. P. 279–280, 294.

¹⁴⁴ Grey E. Twenty-Five Years... P. 202–203.

¹⁴⁵ Ibid. P. 198.

¹⁴⁶ TNA. CAB 42/5/4, P. 3–6; TNA. CAB 42/6/2, P. 1–5, 5–7.

¹⁴⁷ British-Serbian Relations... P. 94–95.

В квітні 1916 р. принц-регент Сербії Александр Карагеоргієвич відвідав Лондон. Його прийняли король та міністр закордонних справ, а лорд Кітченер організував спеціальний обід. В перші місяці 1916 р. також було утворено Комітет дня битви на Косовому полі, метою якого було організувати відзначення цієї пам'ятної дати в Британії як данини відвазі сербським воїнам. Відповідні дійства справді було організовано в червні того ж року, а Артур Еванс розмістив у "Таймс" свою статтю, присвячену річниці¹⁴⁸.

В травні 1916 р. Грей обговорював з російським політиком Павлом Мілюковим перспективи повоєнного врегулювання. Серед іншого, Грей був готовий передати Росії ініціативу в приєднанні до Сербії земель хорватів та словенів¹⁴⁹, що свідчить про згасання інтересу Foreign Office до сербських проблем. На противагу цьому, увагу до Балкан зберегла громадськість¹⁵⁰. У вересні 1916 р. виникло Сербське товариство Великої Британії (офіційною датою заснування вважається 20 жовтня). Ідеї сербського товариства відповідали югославістським планам сербського уряду, однак погано корелювалися з офіційним курсом Foreign Office, якому слід було рахуватися з позицією Італії¹⁵¹.

В грудні 1916 р. британський уряд очолив Ллойд-Джордж, представник "східного" табору. Він спробував активізувати дії Британії на Салонікському фронті, однак цьому завадив глава генерального штабу Робертсон, що надавав перевагу Західному та Синайсько-Палестинському фронтам. Більш того – упродовж 1917 р. британське військово командування декілька разів розглядало питання евакуації експедиційних сил з Македонії¹⁵².

Якщо раніше Пашич скептично ставився до Югославського комітету у Лондоні та вважав, що той не може репрезентувати інтереси південних слов'ян, то на 1917 р. окреслились дві причини, що штовхали сербського прем'єр-міністра змінити орієнтири. Першою було несприйняття Петроградом ідеї сербо-хорвато-словенської єдності. Натомість російське зовнішньополітичне відомство ратувало за побудову сильної централізованої православної Сербії¹⁵³. Другою стала кардинальна зміна геополітичної ситуації у світі: падіння російської монархії в лютому 1917 р.; вступ до війни США; загроза утворення маріонеткової Великої Албанії під протекторатом Італії¹⁵⁴. Зрештою, на початку травня 1917 р. Пашич запросив Анте Трумбіча на Корфу для обговорення проекту майбутньої держави – Королівства сербів, хорватів та словенів¹⁵⁵.

Документи демонструють, що на 1917–18 рр. в питаннях Сербії Foreign Office здебільшого займались лише спостереженнями. Характерними є доповіді Департаменту інформації при Бюро розвідки: уваги сербським питанням у них було набагато менше, ніж, наприклад, політичним перипетіям в Чорногорії. Так, один із документів літа 1917 р. називається "Тижневий звіт про Сербію", проте фактично майже весь його зміст стосувався Чорногорії¹⁵⁶. В іншому звіті Сербія була згада всього лише один раз, і винятково в контексті питання албанської державності¹⁵⁷.

Джерела засвідчують пасивність британського керівництва стосовно внутрішньополітичної кухні в Сербії. Навесні 1917 р. було засуджено до смертної кари та тривалих термінів ув'язнення високопоставлених офіцерів сербського війська. Справа мала політичний характер¹⁵⁸. Засуджені належали до опозиції Пашичу та королівській династії, деякі з них були у зв'язках із організацією "Чорна рука". Як наслідок, у телеграмі британського капітана Америкі до міністра

¹⁴⁸ British-Serbian Relations... P. 76–80.

¹⁴⁹ Шеремет В. И. Босфор. Россия и Турция в эпоху первой мировой войны. По материкам русской военной разведки. Москва : Технологическая школа бизнеса, 1995. С. 170.

¹⁵⁰ Perkins J. A. British liberalism and the Balkans... P. 191.

¹⁵¹ British-Serbian Relations... P. 98–100.

¹⁵² Ibid. P. 88.

¹⁵³ Sotirović V. B. The 1917 Corfu Declaration... P. 47–48.

¹⁵⁴ Ibid. P. 50–54.

¹⁵⁵ Ibid. P. 45.

¹⁵⁶ TNA, CAB 24/14/10. P. 36–37.

¹⁵⁷ TNA, CAB 24/19/11. P. 56–58.

¹⁵⁸ TNA, CAB 24/14/10. P. 38.

закордонних справ Артура Джеймса Бальфура, та в звітах Intelligence Bureau мало місце попередження про небезпеку розколу всередині сербського військового керівництва, яким могла б скористатися Австро-Угорщина¹⁵⁹. У відповіді Foreign Office капітану Амери без роз'яснення подробиць йшлося, що питання було взято до уваги, а Бальфур намагається його владнати через свої особисті контакти, однак потреби безпосереднього втручання в сербські справи очільник зовнішньополітичного відомства не бачив і висловив сумнів, що це дасть позитивні результати¹⁶⁰.

В грудні 1917 р. мали місце переговори про сепаратний мир між Британією та Австро-Угорщиною. Відомо, що британська сторона пропонувала відновлення незалежної Сербії, однак із територіальними поступками на користь Болгарії, що були б компенсовані Боснією, Герцеговиною та виходом до моря з Далмації¹⁶¹.

Характерно, що промова Ллойд-Джорджа в січні 1918 р., яка торкалась майбутнього Габсбурзької монархії, розчарувала югослов'янський рух. Пропозиції британського прем'єр-міністра не передбачали розпад Австро-Угорщини, а слов'янам Габсбургської монархії слід було обмежитися автономією у її складі¹⁶².

В липні 1918 р. в Меншн-Хаус у Лондоні сербськими емігрантами була організована зустріч, на якій було виголошено мету Сербії у війні. На цю зустріч було запрошено лідера лейбористів Артура Гендерсона¹⁶³. Останньому довелося узгоджувати свою позицію, яку він мав висловити у промові, із Foreign Office. Серед очевидних причин таких інструкцій слід бачити територіальні проблеми між Італією та майбутньою Югославією. У відповідних документах акцентується увага на тому, що Бальфур підтримує зв'язок із італійським послом¹⁶⁴. Важливо наголосити, що на зустрічі в Меншн-Хаус був присутній і сам міністр закордонних справ¹⁶⁵.

4 жовтня 1918 р. відбулась конференція, на якій Ллойд-Джордж та французький прем'єр-міністр Жорж Клемансо домовились, що справу подальшого визволення Сербії візьме на себе Франція, в той час як Британія займеться питанням Константинополя¹⁶⁶.

31 жовтня 1918 р. глава британського генштабу, за підтримки Ллойд-Джорджа та Бальфура, запропонував підготувати візит принца Уельського до Сербії, щоб цим показати визнання Британією сербських зусиль та жертв, і посилити вплив Лондону у регіоні¹⁶⁷. Британський монарх не погодився через нехитру відмовку. Начебто, оскільки принц Уельський служив на Західному фронті, його відсутність серед вояків на момент завершення війни мала б негативний моральний ефект¹⁶⁸. Цей епізод ще раз продемонстрував, що Британія вивела проблему Сербії та об'єднання південних слов'ян на другий план своєї зовнішньої політики.

Отже, британська зовнішня політика стосовно Сербії пройшла низку трансформацій протягом війни. В період від Липневої кризи до осені 1914 р. британська публіка була скептично налаштована щодо Сербії, а для офіційного Лондону вона було швидше малозначущою державою, чий інтереси стояли нижче інтересів решти європейських гравців. Військовий успіх Сербії восени 1914 р. спровокував хвилю громадських симпатії та інтересу до цієї країни, характерні для періоду кінця 1914 – осені 1915 рр. Провал планів швидкої війни, які розробили штаби ворогуючих блоків, актуалізував змагання на дипломатичній арені, а особливо боротьбу за нейтральні держави (зокрема балканські Болгарію, Грецію), з якими була тісно пов'язана Сербія через територіальний конфлікт із Болгарією за Македонію, а також договір про військову допомогу з Грецією. Важливу роль в долі Сербії відіграла Дарданелльська операція.

¹⁵⁹ TNA. FO 24/18/55. P. 244–245; TNA. FO 800/206. P. 3 recto.

¹⁶⁰ TNA. FO 800/206. P. 5 verso.

¹⁶¹ British-Serbian Relations... P. 90.

¹⁶² За Балканскими фронтами... С. 297.

¹⁶³ TNA. FO 800/206. P. 6 verso.

¹⁶⁴ TNA. FO 800/206. P. 7–9 recto.

¹⁶⁵ TNA. FO 800/206. P. 13 recto – 14 verso.

¹⁶⁶ British-Serbian Relations... P. 91.

¹⁶⁷ TNA. FO 800/206. P. 15 recto.

¹⁶⁸ TNA. FO 800/206. P. 21 recto – 22 recto.

Британське військово-політичне керівництво зробило вибір на користь атаки на Протоки, а не організацію військової експедиції до Салонік, що могла б врятувати Сербію. Розгром та окупація Сербії стали причиною втрати інтересу Foreign Office до неї в період кінця 1915 р. аж до завершення війни. Роль Лондону в діяльності югославистів залишалася опосередкованою. Неофіційні (культура, благодійність, гуманітарна допомога) зв'язки Британії із Сербією в означений період проявились значно сильніше, ніж офіційні. На 1917–18 рр. чітко простежується другорядне значення сербського питання для Foreign Office та британської корони.

Перспективи подальших досліджень з теми вбачаємо у вивченні протиріч між Сербією, Грецією та Болгарією в зовнішній політиці Великої Британії в часи Першої світової війни; ролі британського зовнішньополітичного відомства в створенні Югославії.

SERBIA IN FOREIGN POLICY OF THE GREAT BRITAIN IN THE FIRST WORLD WAR

Artem HRACHOV

*Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University,
Department of world history
Ohiienska str. 62, 32301, Kamianets-Podilskyi, Ukraine
e-mail: grachov2195@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9114-8067*

Ivan BOROVEDS

*Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University,
Department of world history
Ohiienska str. 62, 32301, Kamianets-Podilskyi, Ukraine
e-mail: borovets.ivan@kpnu.edu.ua
ORCID: 0000-0001-7132-9901*

Summary

The article researches the place and role of Serbia in Great Britain's foreign policy in the years of the First World War. The author focused on British-Serbian relations and a number of questions that were not covered enough by historiography: the value of Serbia in Foreign Office's activities on Balkans, problems of joining of Bulgaria and Greece to Entente, territorial disputes about Macedonia, foreign policy aspect of the Dardanelles operation. Changing of London's views on Serbia from the beginning to the end of the war was outlined. The research found out that 1914 is characterized by skepticism to Serbia both from official London and British society. Foreign Office's activities of 1915 are characterized by greater priority to Serbia because of the sharpening of the diplomatic struggle in the region. Value of the Serbia for London after 1915 until the end of the war became significantly lower because of the occupation of the country. Results of the research are valuable for analysis of the current military and political situation around Ukraine because of similarity of the confrontation of Serbia and Ukraine to the superior forces of the Central Powers and the Russian Federation respectively, the value of the foreign assistance for Serbia in 1914 and for Ukraine in 2022, necessity to reflect on fatal mistakes of Entente which lead to the Serbian catastrophe of the autumn 1915.

Keywords: *Great Britain, United Kingdom, Serbia, Foreign Office, First World War, foreign policy, international relations, diplomacy.*

References

- Abbott, G. F. (1922). *Greece And The Allies, 1914–1922*. London : Methuen & Co. Ltd. (in English).
- Aganson, O. (2017). The balkan curse: Austria-Hungary's policy in the view of the Entente powers on the eve of World War I. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi = The Journal for South-Eastern European Studies*, vol. 31, no. 1, pp. 49–61 (in English).
- Aganson, O. (2014). Ot Buharesta do Saraevo: politika Velikobritaniji na Balkanah i nachalo pervoj mirovoj vojny [From Buharest to Sarajevo: Great Britain's policy in Balkans and the beginning of the World War]. *Istoricheskie issledovaniya. Zhurnal Istoricheskogo fakul'teta MGU imeni M.V. Lomonosova [Historical studies. Journal of the history department of the Moscow M. Lomonosov State University]*, no. 1, pp. 120–142 (in Russian).
- Bataković, D. T. (2004). Serbia and Greece in the First World War : an overview. *Balkan Studies: Biannual Publication of the Institute for Balkan Studies*. 45 (1), pp. 59–80 (in English).

Bataković, D. T. (2015). Serbian War Aims and Military Strategy, 1914–1918. *The Purpose of the First World War. War Aims and Military Strategies*. Ed.: H. Afflerbach. Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2015, pp. 79–94 (in English).

Berti, F. (1927). *Za kulisami Antanty. Dnevnik britanskogo posla v Parizhe: 1914–1919 [Behind the scene of Entente. Diary of the British ambassador in Paris: 1914–1919]* / per. E. S. Berlovich. Moskva, Leningrad : Gos. izd-vo (in Russian).

Betman-Gol'veg, T. (1925). *Mysli o vojne [Thoughts about the war]* / per. s nem. V. N. D'yakova; s predisloviem V. Gurko-Kryazhina. Moskva – Leningrad : Gosizdat (in Russian).

Borovets, I. (2014). *Nova istoriia krain Yevropy ta Ameryky 1870–1918 rr. Mizhnarodni vidnosyny. Praktykum : navchalnyi posibnyk dlia studentiv istorychnykh fakultetiv ta fakultetiv mizhnarodnykh vidnosyn VNZ [Modern history of the states of Europe and America 1870–1918. Foreign relations. Practicum : textbook for stuents of historical departments and foreign relations departments of universities]*. Kamianets-Podilskyi : PP “Medobory-2006” (in Ukrainian).

Buchanan, G. (1923). *My Mission to Russia and Other Diplomatic Memoires*. Vol I. Cassel and Company, Limited. London, New York, Toronto and Melbourne: 1923 (in English).

Duggan, S. P. (1917). Balkan Diplomacy I. *Political Science Quarterly*. Vol. 32, No. 1, pp. 36-59 (in English).

Gotlib, V. (1960). *Tajnaya diplomatiya vo vremya Pervoj mirovoj vojny [The secret diplomacy of the First World War]*. Moskva: Socekgiz (in Russian).

Grey, E. (1925). *Twenty-Five Years 1892–1916*. Volume I. New York : Frederick A. Stokes Company (in English).

Hanak, H. (1961) The New Europe, 1916-20. *The Slavonic and East European Review*. Vol. 39, No. 93, pp. 369–399 (in English).

Ković, M. (2018). The British Adriatic Squadron and the evacuation of Serbs from the Albanian coast 1915–1916. *Balkanica*, Issue 49, pp. 29–41. (in English).

Liddel Hart H. B. (1930). *The Real War 1914–1918*. London: Faber & Faber Limited (in English).

Lloyd George D. (1933). *War Memoirs*. Vol. I. London: Ivor Nicholson & Watson (in English).

Markovich, S. G. (Ed.) (2018). *British-Serbian Relations from the 18th to 21th Centuries*. Belgrade: Faculty of Political Sciences, University of Belgrade & Zepter Book World (in English).

Markovich, S. G. (2020). Anglo-Serbian Cultural Relations During the Great War and Its Aftermath: Learning of the Other Through War Efforts. *Belgrade English Language and Literature Studies*. T. 2, pp. 365–383 (in English).

Markovich, S. G. (2018). *British Diplomats in Belgrade and Serbian Ministers at the Court of St. James's, 1837–1919*. Belgrad (in English).

Michalopoulos, D. (2014). *Upheaval in the Balkans: Venizelos and politics, 1888–1920*. Munich: GRIN Publishing (in English).

Mihajlov, V. V. (2016). Nachalo bolgarskogo leta: diplomatičeskaya kolliziya 23 maya – 14 iyunya 1915 g [The beginning of the Bulgarian Summer: diplomatic collision of 23 May – 14 June 1915]. *Klio [Klio]*. Sankt-Peterburg, №10 (in Russian).

Murray, G. (1915). *The Foreign Policy of Sir Edward Grey, 1906–1915*. Oxford: At the Clarendon Press (in English).

Perkins, J. A. (2014). *British liberalism and the Balkans, c. 1875–1925*. PhD thesis. Birkbeck : University of London (in English).

Pokrovskiy, M. (Ed.). (1934). *Mezhdunarodnye otnosheniya v epohu imperializma [International relations in the age of imperialism]*. 1878–1917. Seria 3 : 1914–1917. T. 5 : 23 July 1914. – 4 August 1914. Moskva; Leningrad: Gosudarstvennoe social'no-ekonomicheskoe izdatel'stvo (in Russian).

Pokrovskiy, M. (ed.). (1935). *Mezhdunarodnye otnosheniya v epohu imperializma [International relations in the age of imperialism]*. 1878–1917. : Seria 3. 1914–1917. T. 6. P. I. : 5 August 1914 – 13 January 1915. Moskva; Leningrad: Gosudarstvennoe social'no-ekonomicheskoe izdatel'stvo (in Russian).

Pokrovskiy M. (ed.). (1935). *Mezhdunarodnye otnosheniya v epohu imperializma [International relations in the age of imperialism]*. 1878–1917. Seria 3 : 1914–1917. T. 7. P. 2 : 14 January 1915 – 23 May 1915. Moskva; Leningrad : Gosudarstvennoe social'no-ekonomicheskoe izdatel'stvo, 1935 (in Russian).

Pokrovskiy, M. (Ed.). (1935). *Mezhdunarodnye otnosheniya v epohu imperializma [International relations in the age of imperialism]*. 1878–1917. Seria 3 : 1914–1917. T. 8. P. 1 : 24/11 May 1915 – 16/3 October 1915. Moskva, Leningrad : Gosudarstvennoe social'no-ekonomicheskoe izdatel'stvo (in Russian).

Pokrovskiy, M. (Ed.). (1937). *Mezhdunarodnye otnosheniya v epohu imperializma [International relations in the age of imperialism]*. 1878–1917. Seria 3 : 1914–1917. T. 9 : 17 October 1915 – 13 January 1916. Moskva; Leningrad : Gosudarstvennoe social'no-ekonomicheskoe izdatel'stvo (in Russian).

- Progonati, E. (2014). The Chronicle of the First World War and Its Impact on the Balkans. *Gazi Akademik Bakış*, 7, 14, pp. 97–116 (in English).
- Puankare, R. (2002). *Na službe Francii 1915–1916: Vospominaniya. Memuary [In the service for France 1915–1916: Memory. Memoirs]*. Moskva: ACT; Minsk: Harvest, 2002 (in Russian).
- Savinsky, A. (1927). *Recollections of a Russian Diplomat*. London : Hutchinson (in English).
- Robbins, K. (1917). British Diplomacy and Bulgaria 1914–1915. *The Slavonic and East European Review*. Vol. 49, No. 117, pp. 560–585 (in English).
- Sheremet, V. I. (1995). *Bosfor. Rossiya i Turciya v epohu pervoj mirovoj vojny. Po materikam ruskij voennoj razvedki [Bosphorus. Russia and Turkey in the age of the First World War. By sources of Russian military intelligence]*. Moskva : Tekhnologicheskaya shkola biznesa (in Russian).
- Sokolovskaya, O. V. (1990). *Greciya v gody pervoj mirovoj vojny. 1914–1918 gg. [Greece in the years of the world war. 1914–1918]*. Moskva : Nauka (in Russian).
- Sotirović, V. B. (2014). The 1917 Corfu Declaration and its Importance for the Creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in 1918. *The South Slav Journal, Vol. 33, № 1–2, London–Belgrade: The South-Slav Research and Study Centre in London–The Anglo–Serbian Society in Belgrade*, pp. 41–76 (in English).
- Tallon, J. N. (2014) Albania's Long World War I, 1912–1925: Albania in WWI. *Studia Historyczne [Historical studies]*. R. LVII, z. 4 (228), pp. 437–455 (in English).
- Zajonchkovskij, A. (2002). *Pervaya mirovaya vojna [First World War]*. Sankt-Peterburg: OOO "Izdatel'stvo "Poligon" (in Russian).
- Vinogradov, V. (Ed.). (2002). *Za Balkanskimi frontami Pervoj mirovoj vojny [Behind the Balkan fronts of the First World War]* Moskva: Indrik (in Russian).
- Ward, A. W. (1923). *The Cambridge history of British foreign policy, 1783–1919*. New York: The Macmillan Company (in English).

Надійшла до редакції 3 лютого 2022 р.